УДК 911.2.712(477.4)

Кравцова І.В.
Уманський педагогічний університет ім. П. Тичини

Український садово-парковий ландшафт

У статті обґрунтована ідея щодо існування українського садово-паркового ландшафту. Розкриті фонові ознаки українського садово-паркового ландшафту як об'єкту вивчення антропогенного ландшафтознавства. Проаналізована ландшафтна структура садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України.
Ключові слова: український садово-парковий ландшафт, антропогенне ландшафтознавство, Правобережний лісостеп України.

Кравцова И.В. Украинский садово-парковый ландшафт. В статье обоснована идея существования украинского садово-паркового ландшафта. Показаны фоновые признаки украинского садово-паркового ландшафта как объекта изучения антропогенного ландшафтоведения. Проанализирована ландшафтная структура садово-парковых ландшафтов Правобережной лесостепи Украины.
Ключевые слова: украинский садово-парковый ландшафт, антропогенное ландшафтоведение, Правобережная лесостепь Украины.

Kravtsova I. V. The Ukrainian gardening-park landscape. The idea of the existence of the Ukrainian gardening-park landscape was grounded in the article. The basic characteristics of the Ukrainian gardening-park landscape as the object of investigation of Anthropogenic Landscape studies had been showed. The landscape structure of the gardening-park landscape of the Right-Bank Forest-steppe of Ukraine was analyzed.
Key words: Ukrainian gardening-park landscape; Anthropogenic Landscape studies; Right-Bank Forest-steppe of Ukraine.

Наявність проблеми. Процеси формування незалежної України у 90-х роках XX століття активізували роботу багатьох науковців щодо обгрунтування етнічної ідентичності українського народу. Гуманістичне спрямування у підходах до розуміння організації соціуму торкнулося не лише історії, культурології, філософії та політології, але і географії, зокрема антропогенного ландшафтознавства. Ландшафт, з точки зору географії людини, можна розглядати як територію, в межах якої сформувався певний стиль життя. Або, як зауважував Карл Зауер, ландшафт – це одна із форм, через яку культурні групи намагаються створити та підтримувати свою ідентичність [5].

Серед значної кількості антропогенних ландшафтів, які виникли в результаті господарської діяльності людини, особливо цікавою є група садово-паркових ландшафтів. Садово-парковий ландшафт – це антропогенний ландшафт, в межах якого просторово організовані природні компоненти (гірські породи та їх поверхневі форми, води, ґрунти, рослинність тощо) у поєднанні з малими архітектурними формами та спорудами, дорожньо-лінійною інфраструктурою утворюють взаємопов'язану і взаємообумовлену єдність, в якій відображені особливості суспільного світосприйняття крізь призму соціального, економічного та політичного розвитку.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Садам і паркам присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, в яких розкриваються ландшафтно-типологічні та архітектурно-художні основи садово-паркового мистецтва, питання технології створення зелених насаджень, формування садово-паркових композицій, висвітлюється соціально-екологічна роль озеленення [1-3,

9, 10, 12, 13]. Значна кількість праць містить відомості про проектування, будівництво та реконструкцію садів і парків, про особливості їхньої архітектурно-планувальної та ландшафтної організації. Історія заснування садів і парків від найдавніших часів до сьогодення викладена у працях В.І. Білоуса, А.П. Вергунова, В.А. Горохова, А.Д. Жирнова, В.П. Кучерявого, Н.О. Нехуженко Л.І. Рубцова [1, 3, 9, 13], та інших.

Наприкінці XX століття у науковій літературі України з'явилася низка праць, у яких порушувалося питання щодо організації українського саду, можливостей існування українського саду як самостійного стилю планування території. Ці роботи і наштовхнули на думку щодо обгрунтування або спростування ідеї існування саме «українського садово-паркового ландшафту». Варто зауважити, що період становлення самостійної, незалежної України був позначений новими віяннями у вивченні та охороні історико-культурної спадщини країни. Новий погляд на історію – це, в своїй суті, нові акцентуації, нове світосприйняття, „нові" сторінки історії та культури. І в цьому відношенні дослідження садово-паркових ландшафтів має важливе значення. У 90-х роках XX століття завдяки зміненому погляду на українську історію та осіб, які її творили, суттєво було змінено ставлення і до пам'яток історико-культурної спадщини України. Ця проблема залишається актуальною і сьогодні, особливо в умовах тих подій, що відбуваються на теренах України XXI століття.

Мета дослідження: розкрити фонові ознаки українського садово-паркового ландшафту як об'єкту вивчення антропогенного ландшафтознавства.

Результати дослідження. Правобережний лісостеп охоплює значну частину України в межах Вінницької, правобережжя Черкаської, південних районів Житомирської та Київської, північних районів Одеської, Миколаївської та Кіровоградської, східних районів Хмельницької областей. Сприятливі природні умови зумовили формування розгалуженої системи розселення та неперевершених зразків садово-паркового мистецтва. Формування садово-паркових ландшафтів території дослідження відбувалося під впливом двох основних чинників. По-перше, особливостей прикордонного положення території упродовж століть. Як бар'єрна, так і функція сполучення кордонів зумовили цікаві тенденції. Або це була ізоляція ззовні, або ж дифузія зовнішнього впливу. По-друге, хвиль освоєння території, які йдуть почергово внаслідок міграційних потоків та особливостей історичного розвитку території. Вони є не лише гілками єдиного культурно-історичного середовища, але і розмаїттям надпластових етнічнорізнорідних елементів. Накладання на первинну історико-культурну спадщину більш пізніх нашарувань, пов'язаних з впливом ускладнення існуючих технологічних елементів, дозволяє прослідкувати результати етнічних впливів і особливостей багатьох етносів.

Як зазначають І. Родічкін, О. Родічкіна [12], географічне положення та історична доля України зробили її ареною художніх взаємодій у полінаціональних і неєдиновірних державах, якими були Річ Посполита, а згодом і Росія. На території України садово-паркове мистецтво розвивалося в загально-європейському контексті. Деякі його риси прийшли із Заходу раніше, ніж у Росію. Воно було позначене значним стилевим розмаїттям, особливо заглибленою розробкою середньовічних, ренесансних й барокових традицій. Причому, якщо першим двом був притаманний загальноєвропейський характер (італійський та французький впливи у Польщі), то бароко мало й місцеве українське коріння.

Воно відбивало пафос визвольної боротьби українських народних мас і втілювалося у героїчній і монументальній художніх формах.

Садово-паркове будівництво на землях Правобережного лісостепу України мало свої особливості. Для зведення великих палаців і парків польська верхівка запрошувала майстрів із Франції та Англії. Більшість резиденцій магнати будували у власних містах і містечках – Умані, Тульчині, Немирові, П'ятничанах, Білій Церкві та інших населених пунктах. Магнатські резиденції Правобережної України у XVIII столітті були так званими аркадіями, в яких кожне бажання ясновельможного пана було заздалегідь передбачене й виконувалося в одну мить. Кожна резиденція – це певною мірою ідеальний світ, який був і помешканням власника та його родини; і місцем збереження родових реліквій, архіву; а також виконував репрезентативну функцію. Все це вимагало від власника резиденції особливо великих витрат. Йшлося не лише про палац, наповнений різноманітними дивами, творами мистецтва, колекціями старожитностей, та про пишний прийом у ньому. Неодмінним елементом садиби мав бути парк або сад. У складі резиденції палац і господарство представляли „земне буття", а парк був його ідеальною, духовною складовою. „Парк був ніби окремим універсумом, світом у світі, душею резиденції-аркадії. У кожній резиденції він репрезентував якусь свою, оригінальну ідею, розповідав свою історію. Кожною квіткою й деревом, алеєю та колоною парк оповідав відвідувачу про великий міф, написаний геніальним садівником мовою символів на замовлення багатого власника резиденції" [4, с. 3]. Такими замовниками в другій половині XVIII століття стали аристократки, зокрема Ізабелла з Флемінгів Чарторийська, Гелена з Пшезьдзєцьких Радзівіллова, Ельжбета з Чарторийських Любомирська, Олександра з Енгельгардтів Браницька, Софія Главані-Вітт-Потоцька. Це стало основою для того, щоб Герард Ціолек назвав ці часи, що настали в садово-парковому мистецтві після доби барокко, „століттям жінки". Саме ці жінки визначали ідеї, покладені в основу створених у ті часи парків. Підтвердження цієї думки ми знаходимо в багатьох наукових працях [1-4, 8-10, 12, 13].

Просторово-часовий аналіз формування структури садово-паркових ландшафтів Правобережного лісостепу України зроблений на прикладі аналізу розвитку структури Національного дендрологічного парку „Софіївка" НАН України, дендрологічного парку „Олександрія" НАН України, Синицького парку Черкаської області, Немирівського парку, Сокілецького та Печерського парків Вінницької області.

Правобережний лісостеп України знаходиться в межах Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю, ландшафти якого належать до підкласу височин. Природні умови території дослідження описані у численних працях [6, 7, 11, 14]. Сади і парки створювали в місцях непридатних для ведення сільського господарства. У межах території дослідження вони приурочені до долин річок, тому в ландшафтній структурі наявні русловий, заплавний, схиловий та вододільний типи місцевостей. Польові дослідження показали, що в структурі *руслового типу місцевостей* можна виділити натуральні аквальні комплекси та водно-антропогенні, представлені ставками, каналами, водоспадами тощо. Хоча русла значно відрізняються за морфологією, мають різну глибину і ширину, в їхній будові є чимало спільних ознак, що є наслідком роботи потоку. Так, кожне русло річки має плеса і перекати, чергування яких вздовж течії річки порушують монотонність ухилу її дна. Перекати частково виражені на Південному Бузі, на

Росі – в районах порогів. Перекати приурочені до відрізків русел річок з порівняно малою крутизною, значним нахилом (2-3°), що мають тенденцію до підняття. Саме цим зумовлені характерні риси формуючих перекати водно-річкових урочищ: незначні глибини, швидка течія та кам'янисто-гравійне дно. У сучасній структурі перекатів річок характерними є чотири натуральних типи урочищ: центрального русла, мілководних русел і рукавів, порогів і островів (Печеро-Сокілецький парк, Корсунь-Шевченківський парк). У структурі плесових ділянок виділяються два типових водно-річкових урочища: центрального глибоководдя та прибережних відмілин інколи з піщаними косами [6]. Неодмінним елементом садово-паркових ландшафтів є створені водні об'єкти – ставки, канали, водоспади. Ставки формують окремі урочища або групи урочищ у відповідному типі місцевостей. Найчастіше зустрічаються ставки заплавного типу місцевостей, створені на малих і середніх річках. Наприклад, каскад ставків в долині р. Кам'янки, ставки на р. Синиці тощо. Для них характерні два типи урочищ: урочище центрального глибоководдя та прибережні відмілини. Вони можуть бути ускладнені насипними островами, зазвичай, овальної форми, з укріпленими бетонними плитами берегами або гранітною кладкою, засаджені деревною рослинністю. Такі острови мають різні розміри, залежно від розмірів і конфігурації ставка, піднімаються над рівнем води на 30 см і більше. Інколи прикрашені малими архітектурними формами (рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї на території Національного дендрологічного парку „Софіївка" НАН України). Ставки схилового типу місцевостей створені в глибоких балках. На території дендрологічного парку „Олександрія" НАН України є три глибокі балки – Східна, Середня та Західна, які простягаються у напрямі з півночі на південь і зливаються з долиною річки Рось. У східній балці збудовані три декоративні ставки, що знаходяться на різних рівнях: Дзеркальний став, Холодний став і Лазневий (площею понад 0,65 га). У Середній балці знаходяться такі ставки: Акваріум Золотої Рибки, Лебединий, Поповича та Срібний Серпанок. У Західній балці – каскад із чотирьох ставків загальною площею 7 га: верхнього – Потерчата, середніх – Русалка і Водяник, нижнього – Скельний [1]. У „Софіївці" – це Женевське озеро, розміщене на місці колишнього гранітного кар'єру. Поширеними є канали – неглибокі (до 1,5-2,0 м), довжиною від декількох десятків метрів до 1-2 км, шириною 3-5 м, лінійно витягнуті антропогенні водні об'єкти [8]. Як ландшафтні комплекси вони нагадують русла річок, але характеризуються більш повільною течією. Мають високі (до 1-1,5 м) незаболочені береги з насадженнями дерев. Зазвичай, для них характерне мулисте дно, в окремих випадках дно викладене гранітними плитами, а береги укріплені кладкою. Канали є на території Сокілецького парку (с. Сокілець, Немирівський район), Немирівського парку (м. Немирів) Вінницької області. Це млинові канали. Також є водоспади, наприклад, Великий водоспад висотою 15 м у Національному дендрологічному парку „Софіївка" НАН України; Великий і Малий водоспад, водоспад Черепаха у дендропарку „Олександрія" НАН України.

Заплавний тип місцевостей виражений у долинах річок. Характерною групою урочищ є луки різного виду, складені алювіальними відкладами різного гранулометричного складу на лучних і лучно-болотних ґрунтах. У межах культурних садово-паркових ландшафтів заплавний тип місцевостей представлений територіями, зайнятими газонами.

Схиловий тип місцевостей представлений схилами різної крутизни,

морфологія яких складна. Виділяють урочища крутих схилів (35°), так звані стінки, численні яри, балки, а також природні відслонення – уступи, карнизи, різні форми вивітрювання. Вони вкриті лісовими масивами, парковими насадженнями, частково терасовані й укріплені підпірними стінками, наявні різноманітні доріжки та сходи.

Вододільний тип місцевостей представлений урочищами рівнинних і слабконахилених (0-3°) поверхонь, що переважно зайняті парковими насадженнями. Зазвичай, в межах цього типу місцевостей будували палаци, розміщували господарські споруди, розбивали алеї тощо.

Як приклад ландшафтної структури садово-паркового ландшафту Правобережного лісостепу України, наводимо картосхему Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України (рис. 1).

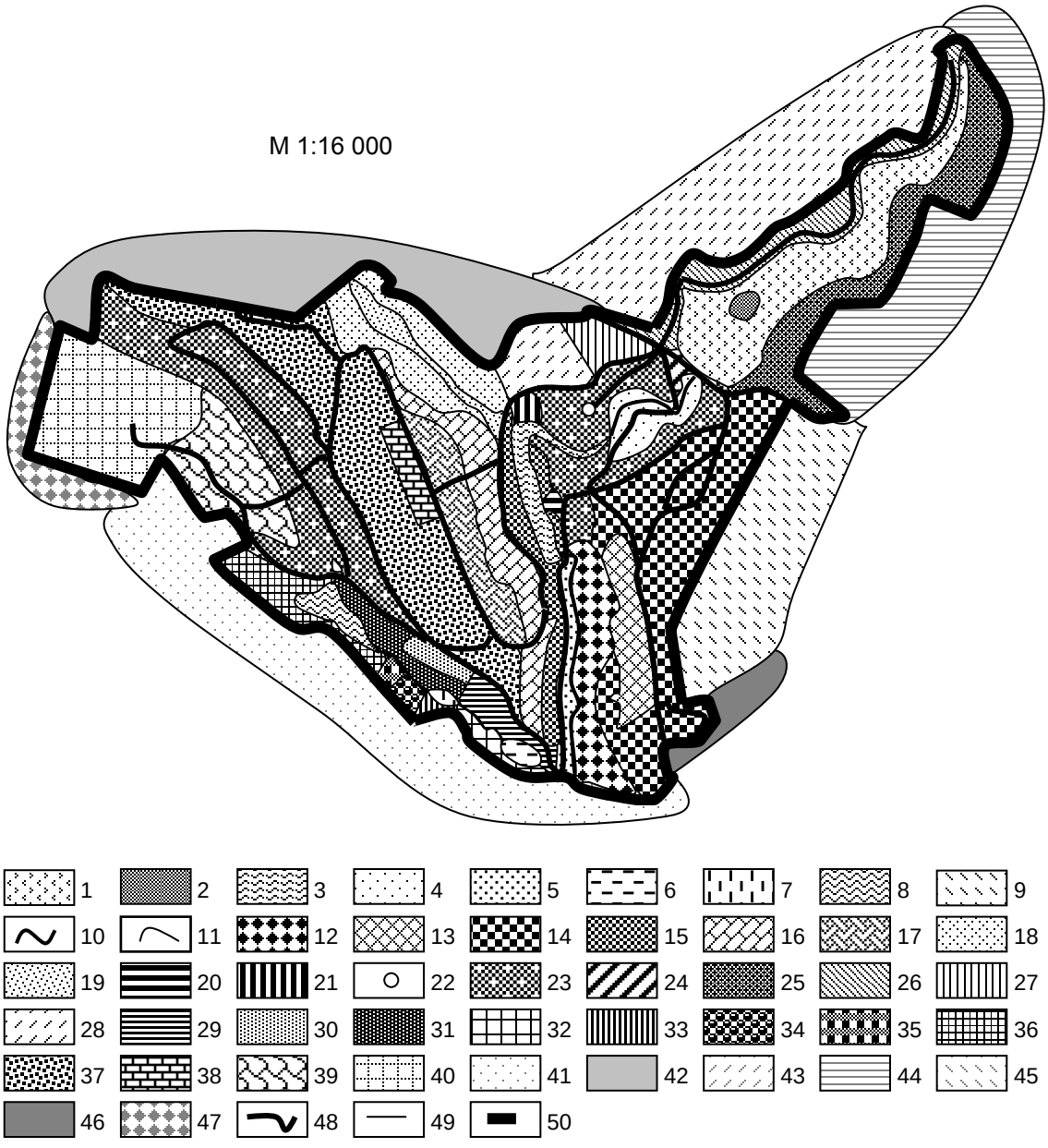

Рис. 1. Картосхема сучасних ландшафтів Національного дендрологічного парку „Софіївка” НАН України

Руслово-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – Верхній став, площею 8,6 га, середня глибина 2,5-3,0 м, дно мулисте, з укріпленими берегами; 2 – намивний острів „Анти-Цирцеї", вкритий культурними ґрунтами (антропогенною ґрунтовою сумішшю) з насадженнями з верби плакучої, сосни кримської, тополі білої, з побудованим Рожевим павільйоном та розбитими клумбами; 3 - Нижній став, площею 1,1 га, дно гранітне, середня глибина 2,0 м, з високими, укріпленими гранітною кладкою берегами та фонтаном „Змія"; 4 – заплава долини річки Кам'янки, складена алювіальним відкладами з лучними та лучно-болотними ґрунтами під лучною рослинністю, ускладнена гранітною композицією „Критський лабіринт"; 5 – заплава річки Кам'янки, складена алювіальними відкладами з лучно-болотними ґрунтами під лучно-болотною рослинністю; 6 – став „Ліщинове озеро", площею 0,2 га, середня глибина 2,0 м піщано-мулистим дном зі штучно укріпленими берегами; 7 – Нагірний став, площею 0,12 га, середньою глибиною 1,8 м мулистим дном; 8 – став „Лісове озеро", площею 0, 35 га, середня глибина 2,0 м, дно мулисте, з укріпленими гранітною кладкою берегами; 9 – Соколиний став, площею 0,13 га, середня глибина 1,5 м, дно мулисте, з крутими земляними берегами водне; дзеркало зайняте лататтям білим, глечиками жовтими, півниками болотними тощо; 10 – річище річки Кам'янка шириною 1,0-2,0 м, з мулистим дном, пологими берегами, ускладнене в окремих ділянках перекатами, малими каскадами тощо; 11 – річище річки шириною 0,5-0,6 м, глибиною 0,3 м з гранітним дном, з укріпленими дерев'яними колодами берегами. **Схиловий тип місцевостей.** Урочища: 12 – дуже крутий (50-55°) схил з виходами гранітів на денну поверхню під насадженнями з липи серцелистої, грабу звичайного, ялини звичайної, ясену звичайного, дубу звичайного, кипарису болотного; 13 – слабко нахилена (5-7°) поверхня, складена лесовими породами з сірими лісовими реградованими ґрунтами під різнотравною рослинністю; 14 – крутий (20-30°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під ясенево-грабово-кленово-липовими насадженнями; 15 – дуже крутий (65°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабовими насадженнями; 16 – дуже крутий (45°) схил, складений лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабово-ясенево-липовими насадженнями; 17 – крутий (25°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабово-ясенево-липовими насадженнями; 18 – дуже крутий (60°) лесовий схил з сірими лісовими ґрунтами під дубово-ясеневою рослинністю; 19 – дно балки „Звіринець", складене лесовими породами, вкрите лучними ґрунтами під різнотравною та рудеральною рослинністю; 20 – Кавказька гірка – дуже крутий (60°) гранітний схил з насадженнями з ялівцю звичайного та ялиці звичайної; 21 – тераса „Бельв'ю", дуже крутий (60°)терасований схил з культурними ґрунтами вкритий виноградом пятилистковим, ускладнений гротом Аполона та обеліском „Орел"; 22 – „Ахеронтійське озеро" – басейн середньою глибиною 2,0 м; 23 – дуже крутий (45-60°) лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під дубово-ясенево-кленовою рослинністю; 24 – стінка (80°), складена лесовими породами з культурними ґрунтами під насадженнями з ялини звичайної, ясену звичайного, липи серцелистої, вільхи чорної, клену гостролистого; 25 – крутий (20°) лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під парковими насадженнями; 26 – похилий (10°) лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під парковими насадженнями; 27 – „Англійський парк", слабко нахилена поверхня (3°), складена лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під парковими насадженнями; 28 – „Партерний амфітеатр" – дуже крутий (45°) лесовий схил з ґрунтами реградованими, зайнятий газоном та квітниками; 29 - дуже крутий (45°) лесовий схил, вкритий дерново-підзолистими ґрунтами під чагарниковою рослинністю; 30 – терасований похилий (10°) схил, складений лесовими породами з підзолистими ґрунтами під насадженнями з ялини звичайної; 31 – дуже крутий (45°) терасований схил, складений лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабово-ясенево-кленовою рослинністю; 32 – дуже крутий (60°) схил, складений гранітами під насадженнями ялини звичайної, ялини колючої блакитної форми, туї західної, клену гостролистого; 33 – дуже крутий (45°) лесовий схил вкритий сірими лісовими ґрунтами під насадженнями грабу турчанінова; 34 – сильно похилений (20°) лесовий терасований схил з сірими лісовими ґрунтами під насадженнями ліщини ведмежої; 36 – крутий (25°) лесовий схил вкритий сірими лісовими ґрунтами під насадженнями андріанни колхідської, клену оксамитового, яблуні Недзвецького, гінкго дволопатевого, шипшини звичайної, ялини звичайної, бузку східнокарпатського, вовчих ягід пахучих, вільхи майжесерцелистої, тюльпанного дерева, ліщини звичайної, катальпи звичайної; 37 – терасований похилий (10°) схил, складений лесовими породами з дерново-підзолистими ґрунтами під насадженнями з ялини звичайної; 40 – слабко нахилена поверхня (3°), складена лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під парковими насадженнями. **Вододільний тип місцевостей.** Урочища: 38 – слабко

нахилена (1-2°) поверхня, складена лесовими породами з сірими лісовими ґрунтами під насадженнями з дуба звичайного; 39 – слабконахилена (3°) поверхня, складена лесовими породами, вкрита сірими лісовими реградованими ґрунтами під різнотравною рослинністю; 41 – слабко нахилена лесова поверхня (1-2°), вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями. **Селитебні ландшафти**. Схиловий тип місцевостей. Урочища: 42 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою; 43 – схил, складений лесовими породами, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою міста (територія Уманського національного університету садівництва); 44 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями; 45 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою міста; 46 – схил, складений лесовими породами, вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями; 47 – лесовий схил, вкритий сірими лісовими ґрунтами під дубово-ясенево-грабовими насадженнями. Вододільний тип місцевостей: 48 – вирівняна лесова поверхня (1-2°),вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під малоповерховою забудовою міста. 49 – дорожні ландшафти парку; 50 – межі урочищ; 51 – межі Національного дендрологічного парку „Софіївка” НАН України.

Варто зауважити, що організація садово-паркових ландшафтів здійснювалася відповідно до основних принципів організації території. У межах Правобережного лісостепу України сади і парки були виконані у ландшафтному стилі планування території. Для виконання робіт запрошувалися відомі архітектори, інженери та садівники з Європи.

Щодо українських елементів у організації садово-паркового ландшафту і власне його фонових ознак, то можна вказати на природні компоненти, які зумовлюють відповідні умови та особливості організації антропогенного ландшафту. Ландшафтні парки створювали з врахуванням ландшафтної структури вихідної території, яка і буде вказувати на етнічну ідентичність. Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України – це поєднання руслового, заплавного, схилового та вододільного типів місцевостей у межах Придніпровської та Подільської височин. Фоновою є рослинність як найдинамічніший компонент антропогенного ландшафту. Хоча вона є поєднанням місцевої флори та інтродукованих видів, але її основою є аборигенна рослинність.

Висновки. Український садово-парковий ландшафт є. Він «існує» у просторовій організації незалежної України як відповідний антропогенний ландшафт, але не як стиль організації території. Український садово-парковий ландшафт сформувався у процесі історичного розвитку українського народу та української державності. Це синтезоване утворення, що поєднує в собі ландшафтний стиль організації території, європейський досвід роботи архітекторів, дизайнерів та специфіку природних умов України. Етнічна ідентичність цієї групи антропогенних ландшафтів зумовлена природними компонентами території, а також культурними нашаруваннями відповідних антропогенних систем.

Література

1. Білоус В.І. Садово-паркове мистецтво: Коротка історія розвитку та методи створення художніх садів / В.І. Білоус. – К.: Науковий світ, 2001. – 299 с.
2. Боговая И. О. Озеленение населённых мест / И.О. Боговая, В. С. Теодоронский. – М. : Агропромиздат, 1990. – 239 с.
3. Вергунов А.П. Русские сады и парки / А.П. Вергунов, В.А. Горохов. – М. : Наука, 1987. – 412 с.

4. Галкін С.І. Структура та символіка старовинного парку „Олександія” в білоцерківській резиденції графів Браницьких / С.І. Галкін, О.Л. Бурковська, Є.А. Чернецький. – Біла Церква : Вид-во О.В. Пшонківський, 2007. – 96 с.
5. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія: у 2 т. / М.Д. Гродзинський. – К. : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005. – Т. 1. – 431 с.
6. Денисик Г.І. Нариси з антропогенного ландшафтознавства: Навч. посібник / Г.І. Денисик, В.М. Воловик. – Вінниця: ГІПАНІС, 2001. – 171 с.
7. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
8. Косенко І.С. Дендрологічний парк „Софіївка” : монографія / І.С. Косенко. – Умань, 2003. – 230 с.
9. Кучерявий В.П. Озеленення населених місць / В.П. Кучерявий. – Львів: Світ, 2005. – 456 с.
10. Лаптев А.А. Справочник работника зелёного строительства / А.А. Лаптев, Б.А. Глазачев, А.С. Маяк. – К.: Будівельник, 1984. – 152 с.
11. Маринич О.М. Фізична географія України : підручник / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко – К. : Знання, 2003. – 479 с.
12. Родічкін І.Д. Лісопарки України / І.Д. Родічкін. – К.: Будівельник, 1968. – 168 с.
13. Рубцов Л.И. Проектирование садов и парков: Учеб. пособие для техникумов / Л.И. Рубцов. – М.: Стройиздат, 1979. – 184 с.
14. Романчук С. До питання генези та типології лісостепових ландшафтів / С. Романчук, Л. Малишева, Ю. Щур // Ойкумена : український екологічний вісник. – 1995. – № 1-2. – С. 74-79.

Подано до редакції 22.03.2014

Рецензент – кандидат географічних наук О.П. Чиж